doi: https://dx.doi.org/10.22067/jgrd.2022.76306.1136
مقالهٔ پژوهشی

مقایسهٔ تطبیقی میزان درآمدزایی تولید گیاهان دارویی نسبت به سایر تولیدات زراعی در روستاهای شهرستان کلات

منصوره علیپور خشت (دانشجوی دکتری گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران)
mansourehalipourkhesht@gmail.com
حمید جعفری (دانشیار گروه جغرافیا، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران، نویسندهٔ مسئول)
jafari1421@mshdiau.ac.ir
کتایون علیزاده (دانشیار گروه جغرافیا، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران)
k-alizadeh@mshdiau.ac.ir

صص ۱۱۷ ـ ۱۰۱

چکیده

کشت گیاهان دارویی از دیرباز جایگاه ویژه‌ای در نظام‌های سنتی کشاورزی ایران داشته و نقش مهمی درتنوع اقتصادی روستاییان دارد و فعالیت زراعی موجب افزایش درآمد، کاهش بیکاری و به تبع آن کاهش فقر روستاییان شده است. با کاشت گیاهان دارویی می‌توان از طریق برنامه‌ریزی مدون، ضمن توسعه اقتصادی و تأمین نیاز صنایع داخلی و کسب درآمد ارزی درخور توجه، به شکوفایی و توسعه پایدار کشور کمک کرد. این مطالعه با هدف مقایسه تطبیقی میزان درآمدزایی تولید گیاهان دارویی در مقایسه با سایر محصولات زراعی در روستاهای شهرستان کلات، انجام شد و به دنبال آن است تا از این طریق انگیزه‌های مهاجرتی روستاییان کاهش یابد. پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی است و از حیث روش توصیفی-تحلیلی محسوب می‌شود. جمع‌آوری اطلاعات از طریق شیوه‌های اسنادی و میدانی انجام شد. در مطالعه موردی مربوط به کشت گیاهان دارویی منطقه از روش پیمایشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۳۰ تاریخ تصویب: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

استفاده شد. جامعه نمونه پژوهش روستاهایی بودند که تولید گیاهان دارویی در آن‌ها انجام می‌شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، تولید گیاهان دارویی ۵۰/۱ درصد کل درآمد بخش کشاورزی را در منطقه موردمطالعه تشکیل می‌دهد. همچنین کاشت هر هکتار گیاهان دارویی در مقایسه با سایر محصولات زراعی، به‌طور میانگین ۵۲۳/٦ درصد درآمدزایی بیشتر ایجاد می‌کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، درآمدزایی هر هکتار از تولید گیاه دارویی بیش از پنج برابر سایر محصولات زراعی است که در صورت توجه بیشتر به این فعالیت می‌توان درآمد و سطح رفاه روستاییان را افزایش و انگیزه‌های مهاجرتی آنان را کاهش داد.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد روستایی، درآمدزایی، گیاهان دارویی، شهرستان کلات، استان خراسان رضوی.

۱. مقدمه

گیاهان بخش مهمی از غذای موردنیاز انسان را تأمین می‌کنند و از ارزش و اهمیت خاصی نیز در تأمین سلامت، بهداشت جوامع، درمان و پیشگیری از بیماری‌ها دارند؛ به‌طوری‌که طبق گزارش سازمان بهداشت جهانی (۲۰۰۳)، حداقل ۲۵ درصد از داروهای ثبت‌شده در داروخانه‌های معتبر جهان منشأ گیاهی دارند و بیش از ۸۰ درصد از جمعیت سراسر جهان، به‌ویژه ساکنان کشورهای در حال توسعه از طب گیاهی و روش‌های سنتی برای درمان بیماری‌ها استفاده می‌کنند (وینز، ۲۰۰٤، ص. ۳).

در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، طب گیاهی بخش مهمی از سیستم درمانی آن‌ها شناخته می‌شود. براساس آمار سازمان بهداشت جهانی، بیش از ۸۰ درصد از مردم جهان برای درمان بیماری‌های خود از دویست گونه دارویی استفاده می‌کنند و بیش از ۳۰ درصد از گونه‌های گیاهی جهان با اهداف پزشکی استفاده می‌شوند (گرامی، ۱۳۹٦، ص. ۷). انقراض گونه‌های گیاهی می‌تواند تأثیر منفی و عمیقی بر ساکنان کره زمین داشته باشد؛ به‌طوری‌که در علم پزشکی انقراض این گونه‌های گیاهی فرصت کشف و درمان بسیاری از بیماری‌ها و در نهایت مدیریت درمان این بیماری‌ها را از بین خواهد برد. در تمامی جوامع، تنوع زیستی،

ثروت ملی محسوب می‌شود و حفظ ذخایر زیستی موجب بهره‌برداری‌های مؤثر و کاربرد علمی آن‌ها در آینده خواهد شد (سن و سامانتا، ۲۰۱٤، ص. ۳).

کشت گیاهان دارویی و معطر، از دیرباز از جایگاه ویژه‌ای در نظام‌های سنتی کشاورزی ایران برخوردار بوده است و این نظام‌ها از نظر ایجاد تنوع و پایداری، نقش مهمی ایفا می‌کرده‌اند. متأسفانه در سال‌های اخیر به‌دلیل جایگزین شدن گونه‌های زراعی اصلاح‌شده دارای عملکرد و ارزش اقتصادی زیاد، بسیاری از این گونه‌ها و ارقام بومی و محلی به فراموشی سپرده شده‌اند و از سیستم‌های زراعی ایران حذف شده‌اند (کوچکی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۲۰۹). درواقع، با اهلی‌سازی و کاشت گونه‌های دارویی با ارزش می‌توان از طریق برنامه‌ریزی مدون، ضمن توسعه اقتصادی و تأمین نیاز صنایع داخلی و همچنین کسب در آمد ارزی درخور توجه از صادرات فرآورده‌های گیاهی دارویی، در حفاظت از ذخایر ژرم پلاسم رویشگاه طبیعی آن نقش مؤثری ایفاد کرد (فتاحی و فتاحی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۷). بیشتر تحقیقات در زمینه تنوع‌بخشی اقتصادی نشان می‌دهد که فعالیت‌های غیر زراعی موجب افزایش درآمد و کاهش بیکاری و ایجاد اشتغال روستاییان و به تبع آن موجب کاهش فقر آنان شده است (یاسوری و جوان، ۲٤:۱۳۹٤). با توجه به افزایش روزافزون تقاضای گیاهان دارویی در ایران و جهان، کشت و فرآوری این محصولات از اهمیت خاصی برخوردار است. کشت بعضی از گیاهان دارویی به‌دلیل سازگاری و عملکرد مطلوب (نیاز آبی کم در شرایط خشکسالی کشور و نیز قابلیت تولید در زمین‌های کم‌بهره) می‌تواند در افزایش بهره‌وری از منابع آب و خاک مؤثر واقع شود. کشور ایران در زمینه تولید گیاهان دارویی دارای ظرفیت‌ها و استعدادهای خاص است که کمتر به آن توجه شده است. استان خراسان رضوی در زمینه تولید گیاهان دارویی مقام اول را در کشور و شهرستان کلات مقام اول را در استان خراسان رضوی در زمینه تولید گیاهان دارویی دارد (سالنامه آماری کشاورزی، ۱۳۹۳، ص. ٦٦).

یکی از راهکارهای کاهش فشار بر طبیعت و ایجاد درآمد متنوع و مضاعف در جوامع روستایی، رویکرد کاشت و تولید گیاهان دارویی و صنعتی در مناطق واجد شرایط است. ایجاد مزراع گیاهان دارویی در شرایط دیم یا اراضی کم‌بازده و گاهی اختصاص اراضی ملی اطراف روستاها به کاشت گیاهان دارویی، مزایای متعدد و متنوعی دارد. ازجمله این مزایا،

صرفه‌جویی در مصرف آب کشاورزی، کاهش فشار بر طبیعت، حفاظت آب و خاک، ایجاد اشتغال و درآمد متنوع، کاهش مهاجرت، فعال کردن اقتصاد روستایی، تأمین گیاهان دارویی موردنیاز شرکت‌های سازنده دارو، ارزآوری و افزایش صادرات غیرنفتی و بهبود محیط‌زیست، توسعه صنعت گردشگری و اکوتوریسم روستایی، تضمین حفظ تنوع گونه‌های گیاهی و ذخایر ژنتیکی و سایر فواید دیگر است (طرهانی، ۱۳۹٤، ص. ۹). با توجه به مشکلاتی که در زمینه شرایط اقلیمی، فعالیت‌های اقتصادی و کمبود آب و خاک در منطقه مطالعه‌شده وجود دارد، از طریق تولید و کشت گیاهان دارویی می‌توان به افزایش درآمد و ماندگاری جمعیت در سکونتگاه‌های روستایی کمک کرد.

۲. پیشینهٔ تحقیق

در هر تحقیق باید پیشینه تحقیق را مطالعه کرد و از حاصل کار دیگران در جنبه‌های مختلف مسئله تحقیق و تجارب آن‌ها از مشابهت‌ها در روش و تحلیل مسئله استفاده کرد (ساروخانی، ۱۳۹۱، ص. ٤٥). در زمینه موضوع پژوهش مطالعات گوناگونی انجام شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

مطیعی لنگرودی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل موانع و قابلیت‌های تنوع‌بخشی فعالیت‌ها در اقتصاد روستایی (مورد: بخش رحمت آباد و بلوکات شهرستان رودبار)» به این نتیجه رسیدند که تنوع‌بخشی به فعالیت‌ها در نواحی روستایی، بسیاری از مشکلات نواحی روستایی را برطرف می‌کند. لباسچی (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «بحران آب و لزوم توسعه کشت گیاهان دارویی» به این نتیجه رسید که توسعه و کشت گیاهان دارویی راهکاری مؤثر برای استفاده بهینه و صرفه جویی در مصرف آب کشاورزی است. گرامی (۱۳۹٦) در رساله خود با عنوان «مطالعه اکوفیزیولوژیکی سازگاری مرزنجوش در عرصه‌های طبیعی استان آذربایجان غربی و امکان‌سنجی کاشت آن در نظام زراعی کم‌نهاده» به این نتیجه رسید که گیاه مرزنجوش قابلیت کاشت در شرایط زراعی کم بازده را دارد و از این طریق به اقتصاد روستایی منطقه کمک می‌کند. افشار (۱۳۹٦) در رساله خود با عنوان «امکان‌سنجی ورود گیاهان دارویی به الگوی کشت و ایجاد صنایع تبدیلی مرتبط (مطالعه

موردی: سکونتگاه‌های روستایی شهرستان چناران)» به این نتیجه رسید که به‌دلیل محدودیت‌های آبی، کشت گیاهان دارویی و صنایع تبدیلی نقش مهمی در افزایش درآمد کشاورزان دارد. خداوردیزاده و محمدی (۱۳۹٦) در پژوهش خود با عنوان «بررسی ساختار بازار و الویت‌بندی بازارهای هدف صادرات گیاهان دارویی منتخب ایران» به این نتیجه رسیدند که تولید گیاهان دارویی در صادرات غیرنفتی کشور مؤثر است. طرهانی (۱۳۹٤) در رساله خود با عنوان «متنوع‌سازی اقتصاد روستایی با رویکرد تولید گیاهان دارویی (مطالعه موردی روستاهای شهرستان قوچان)» به این نتیجه رسید که متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در اشتغال‌زایی ، درآمد متنوع، جلوگیری از مهاجرت ، فعال کردن اقتصاد روستایی، ارزآوری و افزایش صادرات غیر نفتی مؤثر است. یاسوری و جوان (۱۳۹٤) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل محددیت‌های تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی (مورد: دهستان اشکور علیا)» به این نتیجه رسیدند که متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصاد روستایی راهکاری برای اشتغال و درآمد روستاییان است و موجب توسعه پایدار می‌شود. ریاحی و نوری (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی و پایداری روستاها (مورد شهرستان خرم دره)» به این نتیجه رسیدند که تنوع فعالیت‌های اقتصادی در پایداری سکونتگاه‌های روستایی مؤثر است. رحیمی (۱۳۹۲) در پژوهش خود درباره کاربرد گیاهان دارویی در سبک زندگی و طب سنتی به این نتیجه رسید که کشت و توسعه گیاهان دارویی نقش مهمی در سلامت جامعه و اشتغال‌زایی زنان روستایی و افزایش صادرات غیرنفتی دارد. امیدبیگی (۱۳۹۰) در کتاب خود با عنوان *رهیافت تولید و فرآوری گیاهان دارویی* بیان کرده است که اهمیت فرآوری گیاهان دارویی در بهبود زندگی روستاییان انکارناپذیر است. فتاحی و فتاحی (۱۳۸۹) در کتاب خود با عنوان *مبانی گیاهان دارویی* به این نتیجه رسیدند که اهلی‌سازی و کاشت گونه‌های دارویی در توسعه اقتصادی و کسب درآمد ارزی نقش مؤثری دارد. معاونی (۱۳۸۸) در کتاب خود با عنوان *گیاهان دارویی* بیان کرد که تمایل شرکت‌های تولیدکننده مواد دارویی به تولید داروهای گیاهی افزایش پیدا کرده است.

سن و سامانتا (۲۰۱۵) در کتاب خود با عنوان *گیاهان دارویی، سلامت انسان و تنوع زیستی*، حفظ ذخایر زیستی و گونه‌های گیاهی در کشف و درمان بسیاری از بیماری‌ها مؤثر

دانسته است؛ ازاین‌رو فعالیت در این زمینه در آینده را رو به توسعه و افزایش می‌داند. وینز (۲۰۰٤) در کتابی با عنوان *برداشت‌های گیاهی با قرارداد آتی: به سمت منابع پایدار برای گیاهان دارویی* بیان کرده است که گیاهان در سلامت و بهداشت جوامع به‌ویژه ساکنان کشورهای در حال توسعه نقش مؤثری دارند که به مرور زمان این نقش افزایش خواهد یافت. برایت و همکاران (۲۰۰۰) در مطالعه‌ای با عنوان «معیشت روستایی غیرکشاورزی در اروپای مرکزی، شرقی و آسیای مرکزی» به این نتیجه رسیدند که میان تنوع فعالیت‌های اقتصادی و افزایش درآمد خانوارهای روستایی رابطه مثبت وجود دارد. برناس (۱۹۹۹) در کتاب خود با عنوان *جنبه‌های بیولوژیک و اقتصادی استفاده و بهره‌برداری از گیاهان دارویی وحشی در اروپای میانه و جنوبی* به این نتیجه رسیده است که استفاده از گیاهان دارویی و معطر بین مردمان کشورهای توسعه‌یافته در حال افزایش است؛ به‌طوری‌که ۹۰درصد از مردم این کشورها از داروهای با منشأ گیاهی استفاده می‌کنند.

۳. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر روش، توصیفی-تحلیلی و از نظر هدف کاربردی است و برای جمع‌آوری اطلاعات به اقتضای پژوهش، از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. از نظر حیطه عملکرد، این پژوهش، موردی تلقی شده و در مطالعه مربوط به کشت گیاهان دارویی منطقه از روش پیمایشی استفاده شده است. در این پژوهش، گیاهان دارویی منطقه موردمطالعه با مهم‌ترین محصولات زراعی منطقه به لحاظ درآمدزایی مقایسه تطبیقی شدند. در این پژوهش، روستاهایی قابلیت انتخاب داشتند که تولید گیاهان دارویی در آن‌ها انجام می‌شد که در این زمینه هفت روستای آبگرم، آقداش، قره تیکان، گرو، قله زو، سینی و سررود به‌عنوان نمونه انتخاب شدند.

شهرستان کلات با مساحتی حدود ۳۵۰۲/۹٦ کیلومترمربع یکی از شهرستانهای استان خراسان رضوی است که در شمال شرقی مشهد قرار دارد. از شمال به کشور ترکمنستان، از شرق به شهرستان سرخس، از جنوب به شهرستان‌های مشهد و چناران و از غرب به شهرستان درگز محدود می‌شود. میانگین ارتفاع این شهرستان از سطح دریا ۷۸۰ متر است که در سمت

غرب شهرستان ارتفاع ۳۰٤۰ متر بوده که به سمت شرق از ارتفاع آن کاسته می‌شود. شهرستان کلات دارای دو بخش (مرکزی و زاوین) و چهار دهستان (هزار مسجد، کبود گنبد، زاویـن و پساکوه) و دو شهر کلات و زاوین و ٦۳ روستای دارای سـکنه اسـت. سـال ۱۳۹۵ شهرسـتان کلات ٢٤٨٠۵ نفر جمعیت روستایی و ۱۱٤۳۲ نفر جمعیت شهری داشته است (سالنامه آمـاری استان خراسان رضوی، ۱۳۹۵) .

براساس سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت روستاهای نمونه ۵۲۸۳ نفر بود که در مقایســه بـا سال ۱۳۹۰ (جمعیت ۵۸۷۷ نفر) نرخ رشد منفی (۲/۱۰۹–) داشت.

شکل ۱. نقشه تقسیمات سیاسی شهرستان کلات

مأخذ: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان رضوی، ۱۳۹۷

٤. مبانی نظری تحقیق

کشاورزی مهم‌ترین فعالیت در نواحی روستایی است که به‌صورت سنتی و معیشتی در سکونتگاه‌های روستایی ایران صورت می‌گیرد. چنین ساختار اقتصادی و شغلی در نواحی روستایی مسائل خاصی را به دنبال داشته است. ایجاد مشاغل متنوع با تنوع‌بخشی به فعالیت‌ها در نواحی روستایی می‌تواند بسیاری از مشکلات این نواحی را برطرف کند (مطیعی لنگرودی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱).

ایده تنوع‌بخشی در اقتصاد، ابزاری برای سرعت بخشیدن به توسعه اقتصادی در سطوح مختلف به شمار می‌آید، این رویکرد یکی از مهم‌ترین راهبردهای توسعه و پایداری اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی ایران تلقی می‌شود؛ چراکه تأثیر بسزایی بر ارتقای رفاه و امنیت اقتصاد دارد (یاسوری و جوان، ١٣٩٤، ص. ٢٣). برایت و همکارانش سوابق این استراتژی را برای کشورهای توسعه‌یافته و درحال‌توسعه بررسی کردند و با اشاره به اینکه خانوارهای روستایی در کشورهای توسعه‌یافته، ۳۰ تا ۳۵ درصد از کل درآمد خود را از منابع خارج از مزرعه تأمین می‌کنند، بیان کردند که میان تنوع فعالیت‌ها با افزایش درآمد خانوارهای روستایی رابطه مثبت وجود دارد (برایت و همکاران ، ۲۰۰۰، ص. ۱۳). تنوع فعالیت‌های اقتصادی بر پایداری اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی اثر دارد؛ یعنی هر اندازه میزان تنوع فعالیت‌های اقتصادی بیشتر باشد، نشانگر پایداری اقتصادی بیشتری است (ریاحی و نوری، ۱۳۹۳، ص. ١٢٦). عقیده بر این است که فقر روستایی موجب تخریب محیط‌زیست از سوی فقرا می‌شود و تخریب محیط نیز دوباره به آسیب‌پذیری بیشتر فقرای روستایی و فقیرتر شدن آنان منجر خواهد شد. اگر فقرا به منابع دسترسی نداشته باشند و برای تأمین معیشت خود به یک منبع یا منابع محدود وابسته باشند، نمی‌توان انتظار کاهش فقر و نیز کاهش تخریب محیط‌زیست را داشت؛ بنابراین یافتن منابع جایگزین و متعدد به‌منظور تأمین معیشت فقرای روستایی از ضروریات کاهش فقر و جلوگیری از تخریب محیط‌زیست است که تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی، راهبرد بسیار مناسبی در این راستاست. راهبرد تنوع‌بخشی با تأکید بر ایجاد فرصت-ها و مشاغل جدید اقتصادی که درواقع مبتنی بر متنوع کردن مبنای اقتصادی است، گستره‌ای

از راهبردهای بادوام و شیوه‌های معاش را فراهم می‌کند که موجب کاهش آسیب‌پذیری خانوارهای روستایی به‌خصوص فقرای روستایی می‌شود (برایت و همکاران، ۲۰۰۰، ص. ٤١).

با توجه به پیشرفت‌های چشمگیری که در صنعت داروسازی به‌خصوص در دهه‌های اخیر روی داده است، ممکن است تصور شود که از اهمیت گیاهان دارویی کاسته شده است، ولی آماری که در سال‌های اخیر درمورد مصرف داروهای گیاهی ارائه شده است، نشان می‌دهد که این تصور، درست نیست و با وجود ارائه داروهای شیمیایی مشابه با مواد مؤثر گیاهان دارویی، نه‌تنها از میزان کشت و تولید این گیاهان در کشورهای پیشرفته کاسته نشده، بلکه تولید و مصرف آن‌ها نیز افزایش یافته است (معاونی، ۱۳۸۸، ص. ٦). مصرف سالانه گیاهان دارویی در کشورهای صنعتی اروپا از سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۵ بین هفت و نیم تا هشت درصد افزایش داشته است. آمار جهانی نیز نشان می‌دهد، مواد مؤثر حدود پنجاه درصد از داروهای عرضه‌شده به بازار دارویی دارای منشأ طبیعی بوده و در برخی از کشورها این رقم به نود درصد رسیده است (طرهانی، ۱۳۹٤، ص. ١٤). به‌علاوه استفاده از گیاهان دارویی و معطر در بین مردمان کشورهای توسعه‌یافته به‌شدت در حال افزایش است؛ به‌طوری‌که هم‌اکنون نود درصد از مردم این کشورها از داروهایی با منشأ گیاهی استفاده می‌کنند (برناس، ۱۹۹۹، ص. ۱۳).

در سال‌های اخیر، گرایش کشورهای جهان به مصرف گیاهان دارویی افزایش یافته و با توجه به کیفیت مطلوب گیاهان دارویی ایران، فرصت مغتنمی برای صادرات گیاهان دارویی و فرآورده‌های آن پیش‌رو قرار گرفته است. تنوع رویشگاهی و گونه‌های دارویی انحصاری با ارزش و سازگار موجود از مهم‌ترین سرمایه‌های کشور برای استفاده از ظرفیت‌ها و برکات بی‌شمار آن است. بالابودن کیفیت بسیاری از گیاهان دارویی بومی ایران به‌دلیل نور و حرارت کافی زمینه مناسبی را برای تولید و مصرف سنتی و صنایع داروسازی داخل و صادرات به کشورهای مشتاق محصولات با ارزش و سالم فراهم آورده است.

گیاهان دارویی موجود در طبیعت چنانچه در شرایط اکولوژیک متناسب با رویشگاه خود کاشته و زراعت شوند، تا حد زیادی ترکیبات و خواص خود را حفظ می‌کنند. این گیاهان به مقتضای شرایط رویشگاهی، آب و مواد غذایی خود را در حد نیاز طبیعی در مزرعه دریافت

می‌کنند و قابلیت رشد کمی و کیفی طبیعی خود را در شرایط همسان با رویشگاه مطلوب بروز می‌دهند (لباسچی، ۱۳۹۷، ص. ۱۰).

کشور ایران از نظر صادرات کل گیاهان دارویی رتبه چهارم جهانی را در سال ۲۰۱۱ داشت که در مقایسه با این رتبه از نظر قیمت صادراتی در جایگاهی مناسب و شایسته قرار ندارد و رتبه یازدهم دنیا را دارد. بیشترین گیاهان دارویی ایران به دلایلی ازجمله اعمال موانع غیرتعرفه‌ای کشورهای واردکننده این محصول همچون استانداردهای بهداشتی با درجه زیاد، ناتوانی تولیدکنندگان داخلی در تأمین کامل این استانداردها، ناهماهنگی در نوع بسته‌بندی با سلایق مصرف‌کننده بازارهای هدف، نداشتن برند تجاری مناسب در نتیجه نبود استانداردهای لازم در زمینه تولید و فرآوری گیاهان دارویی، به‌صورت خام صادر می‌شوند که متأسفانه این عوامل باعث خروج ارز بیشتر از کشور، ضعف در تجارت، ارسال کالا به صورت قاچاق و کم‌شدن قیمت صادراتی می‌شود. تحریم‌های اقتصادی و سیاسی در بخش صادرات گیاهان دارویی نیز تأثیرگذار است. صادرکنندگان در این بخش با مشکلات بانکی در کشورهای مقصد روبه‌رو هستند و بانک‌های جهانی با صادرکنندگان ایرانی همکاری لازم را ندارند که این امر به صرف‌نظر کردن صادرکنندگان از صادرات گیاهان دارویی به برخی از بازارهای هدف مناسب منجر می‌شود (خداوردیزاده و محمدی، ۱۳۹٦، ص. ١٦٥). یکی از عوامل خروج گیاهان دارویی کشور به‌صورت فرآوری‌نشده و خام از مبادی غیررسمی کشور، قاچاق این محصول یا قیمت صادراتی کم به سایر کشورها است؛ این در حالی است که همان کشورها گیاهان دارویی کشورمان را به‌صورت فرآوری‌شده در بسته‌بندی‌های لوکس با قیمت‌های زیاد می‌فروشند؛ بنابراین بهتر است در راستای افزایش مزیت نسبی و سهم صادراتی گیاهان دارویی ایران از کل صادرات جهان، مقدار تولید با اجرای راهکارهای ارائه‌شده افزایش یابد. درضمن، برای جلوگیری از فروش با قیمت صادراتی کم باید به کشورهایی گیاهان دارویی را صادر کرد که مصرف‌کننده نهایی باشند و از صدور کالا به کشورهایی جلوگیری کرد که با هدف صادرات دوباره به وارد کردن گیاهان دارویی اقدام می‌کنند. همچنین توصیه می‌شود، ابتدا بستر ارائه گیاهان دارویی منتخب با بسته‌بندی مناسب و شرایط مطلوب مصرف‌کنندگان خارجی فراهم شود و سپس با بازارهای مصرف نهایی که اشباع نشده‌اند و قصد صادرات

دوباره را ندارند، روابط تجاری لازم و پذیرفته‌شده برقرار شود (خداوردیزاده و محمدی، ۱۳۹٦، صص. ۱٦۷-۱٦۸).

با توجه به شرایط اقلیمی مناسب کشور برای تولید گیاهان دارویی، این گیاهان می‌توانند در کنار طلای سیاه، نام طلای سبز را در سبد اقلام صادراتی کشورمان قرار دهند. به‌رغم پیشینه تاریخی درخشان ایران در این زمینه، جایگاه ایران امروزه در این دانش، درعمل موقعیت مناسب و مطلوبی در جهان ندارد و تمهیدات لازم برای احیا و بازگرداندن این موضوع فراموش‌شده امری اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد؛ ازاین‌رو لازم است تا از طریق بهره‌گیری از گیاهان دارویی جدید و فراموش‌شده، زمینه را برای تولید باثبات و پایدار این گیاهان باارزش فراهم کرد تا ضمن استفاده از ظرفیت‌های غذایی و دارویی آن‌ها، سطح رفاه، سلامت و تنوع غذایی جامه افزایش یابد (گرامی، ۱۳۹٦، صص. ۹-۱۰).

۵. یافته‌های تحقیق

کاشت گیاهان دارویی به‌دلیل نیاز آبی کم، در شرایط خشکسالی و قابلیت تولید در زمین‌های کم بازده می‌تواند در افزایش بهره‌وری از منابع آب و خاک مؤثر واقع شود و نیز تولید آن در اراضی کوچک امکان‌پذیر است. ازآنجاکه در استان خراسان رضوی نیز اراضی کوچک زیادی وجود دارد، امکان زیرکشت قرار دادن گیاهان دارویی در این اراضی کوچک حتی توسط بانوان روستایی وجود دارد. با توجه به اینکه گیاهان دارویی از تحمل خشکی زیادی برخوردارند، گزینه مناسبی برای کاشت در مناطق خشک و نیمه‌خشک محسوب می‌شوند و کاشت این گیاهان در عرصه‌های کم‌بازده و حاشیه‌ای، ضمن تأمین نیازهای اقتصادی روستاییان و صنایع مختلف غذایی و دارویی، حفاظت از منابع، بهبود کارایی مصرف آب و جلوگیری از خطر نابودی این گونه‌ها، در بهبود کیفیت زندگی روستاییان نیز مؤثر خواهد بود. مقاوم بودن اغلب گیاهان دارویی به خشکی و زمین‌های شور این امکان را به کشاورزان مناطق کم باران و خشک می‌دهد که با کاشت آن‌ها سود مناسبی به دست آید. با توجه به این محدودیت، گیاهان دارویی بومی‌شده می‌توانند جایگزین مناسبی برای گیاهانی باشند که آب زیاد مصرف می‌کنند.

در این پژوهش تولید گیاهان دارویی چندساله سازگار با شـرایط منطقـه کلـات، بـه‌عنـوان فعالیتی در راستای افزایش درآمد روستاییان مدنظر قرار گرفـت تـا از ایـن طریـق از میـزان و حجم مهاجرت روستاییان کاسته شود.

۵. ۱. درآمدزایی محصولات عمده زراعی

جدول ۱. درآمد ایجادشده از محصولات عمده زراعی در روستاهای نمونه طی سال زراعی ۹۸-۱۳۹۷ هکتار/تومان

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی شهرستان کلات، ۱۳۹۷

محصول	سطح زیرکشت	عملکرد کیلوگرم (هکتار)	قیمت واحد	درآمد خالص هر هکتار	کل درآمد خالص
گندم	۳۲۶۲	۱٤۰۰	۲/۷۰۰	۲/٦۱۵/۰۰۰	۸/۵۳۰/۱۳۰/۰۰۰
جو	۸۹۵	۱۳۰۰	۲/۲۰۰	۱/٦۹۵/۰۰۰	۱/۵۱۷/۰۲۵/۰۰۰
نخود	٦۰	٦۰۰	۸/۰۰۰	۳/٦٤۵/۰۰۰	۲۱۸/۷۰۰/۰۰۰
عدس	۷۵	۵۰۰	۹/۰۰۰	۳/۵٤۰/۰۰۰	۲٦۵/۵۰۰/۰۰۰
لوبیا	٤۰	۵۰۰	۱۲/۰۰۰	٤/۸٤۵/۰۰۰	۱۹۳/۸۰۰/۰۰۰
جمع	٤۳۳۲	–	–	–	۱۰/۷۲۵/۱۵۵/۰۰۰

۵. ۲. درآمدزایی گیاهان دارویی

جدول ۲. درآمد ایجاد شده از تولید گیاهان دارویی در روستاهای نمونه طی سال زراعی (۱۳۹۸– ۱۳۹۷) هکتار/تومان

مأخذ: جهاد کشاورزی شهرستان کلات، واحد زراعت، ۱۳۹۸

نام گیاه	سطح زیر کشت	عملکرد Kg/h	قیمت هر هرکیلو	درآمد خالص هر هکتار	کل درآمد خالص
تخم شربتی	۲٦۰۰	۳۰۰	۲۰/۰۰۰	۵/۱۳۵/۰۰۰	۱۳،۳۵۱،۰۰۰،۰۰۰
زیره سبز	۸۵	٤۰۰	۳۵/۰۰۰	۱۲/۷۵۰/۰۰۰	۱،۰۸۳،۷۵۰،۰۰۰
کنجد	۵۵۰۰	۳۰۰	۲۲/۰۰۰	۵/٦۸۰/۰۰۰	۳۱،۲٤۰،۰۰۰،۰۰۰
بارهنگ	۲	٤۵۰	۲۲/۰۰۰	۸/۰۵۰/۰۰۰	۱٦،۱۰۰،۰۰۰
رزماری	۲	۱۰۰۰	۲٤/۰۰۰	۲۱/۹٦۰/۰۰۰	٤۳،۹۲۰،۰۰۰
اسطوخودوس	۰,۲	۱۰۰۰	۲۵/۰۰۰	۲۲/۹٦۰/۰۰۰	٤،۵۹۲،۰۰۰

نام گیاه	سطح زیر کشت	عملکرد Kg/h	قیمت هر هرکیلو	درآمد خالص هر هکتار	کل درآمد خالص
آویشن باغی	۱	۱۱۰۰	۳۰/۰۰۰	۲۹/۴۰۰/۰۰۰	۲۹،۴۰۰،۰۰۰
نعناع فلفلی	۱	۲۰۰۰	۳۰/۰۰۰	۵۷/۱۰۰/۰۰۰	۵۷،۱۰۰،۰۰۰
جمع کل	۸۱۹۱,۲	–	–	–	۴۵،۸۲۵،۸۶۲،۰۰۰

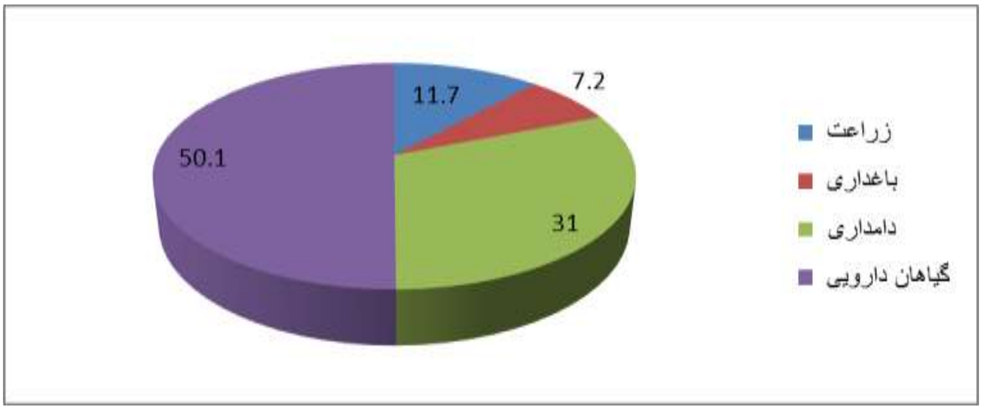
۵. ۳. جایگاه تولید گیاهان دارویی در بین فعالیت‌های کشاورزی به لحاظ درآمدزایی

جدول ۳. سهم تولید گیاهان دارویی در اقتصاد کشاورزی روستاهای نمونه به لحاظ درآمدزایی طی سال زراعی ۹۸–۱۳۹۷

مأخذ: جهاد کشاورزی شهرستان کلات، واحد زراعت، ۱۳۹۸

فعالیت	کل درآمد خالص (تومان)	درصد
زراعت	۱۰،۷۲۵،۱۵۵،۰۰۰	۱۱,۷
باغداری	۶،۶۳۳،۰۰۰،۰۰۰	۷,۲
دامداری	۲۸،۳۵۳،۴۰۰،۰۰۰	۳۱
گیاهان دارویی	۴۵،۸۲۵،۸۶۲،۰۰۰	۵۰,۱
جمع	۹۱،۵۳۷،۴۱۷،۰۰۰	۱۰۰

براساس نتایج مندرج در جداول ۱ تا ۳، مجموع درآمد کل حاصل از گیاهان دارویی در سال زراعی ۹۸–۱۳۹۷، ۴/۳ برابر محصولات زراعی بوده است. همچنین سهم گیاهان دارویی از کل درآمد خالص فعالیت‌های کشاورزی ۵۰/۱ درصد بوده است. این یافته‌ها بیان می‌کند که تولید گیاهان دارویی بهتنهایی بیش از ۵۰ درصد از درآمد اقتصادی بخش کشاورزی را تشکیل می‌دهد که در صورت توجه بیشتر به این فعالیت می‌توان از طریق افزایش درآمد، سطح رفاه روستاییان را افزایش و انگیزه‌های مهاجرتی آنان را کاهش داد.

شکل ۲. نمودار سهم تولید گیاهان دارویی در اقتصاد کشاورزی روستاهای نمونه به لحاظ درآمدزایی طی سال زراعی ۹۸ – ۱۳۹۷

جدول ٤. مقایسه میزان درآمدزایی در هکتار-تولید گیاهان دارویی با سایر گیاهان زراعی طی سال زراعی (۱۳۹۸- ۱۳۹۷) هکتار/ تومان

مآخذ: جهاد کشاورزی شهرستان کلات، واحد زراعت، ۱۳۹۸

نوع گیاه	نام گیاه	هزینه کاشت	عملکرد Kg/h	قیمت هر هرکیلو	درآمد خالص هر هکتار	درآمد متوسط	درصد تفاوت
دارویی	تخم شربتی	۸٦٥/۰۰۰	۳۰۰	۲۰/۰۰۰	٥/۱۳٥/۰۰۰	۲۰/۳۷۹/۳۷٥	٥۲۳/٦
	زیره سبز	۱/۲٥۰/۰۰۰	٤۰۰	۳٥/۰۰۰	۱۲/۷٥۰/۰۰۰		
	کنجد	۹۲۰/۰۰۰	۳۰۰	۲۲/۰۰۰	٥/٦۸۰/۰۰۰		
	بارهنگ	۱/۸٥۰/۰۰۰	٤٥۰	۲۲/۰۰۰	۸/۰٥۰/۰۰۰		
	رزماری	۲/۰٤۰/۰۰۰	۱۰۰۰	۲٤/۰۰۰	۲۱/۹٦۰/۰۰۰		
	اسطوخودوس	۲/۰٤۰/۰۰۰	۱۰۰۰	۲٥/۰۰۰	۲۲/۹٦۰/۰۰۰		
	آویشن باغی	۳/٦۰۰/۰۰۰	۱۱۰۰	۳۰/۰۰۰	۲۹/٤۰۰/۰۰۰		
	نعناع فلفلی	۲/۹۰۰/۰۰۰	۲۰۰۰	۳۰/۰۰۰	٥۷/۱۰۰/۰۰۰		
زراعی	گندم	۱/۱٦٥/۰۰۰	۱٤۰۰	۲۷۰۰	۲/٦۱٥/۰۰۰	۳/۲٦۸/۰۰۰	
	جو	۱/۱٦٥/۰۰۰	۱۳۰۰	۲۲۰۰	۱/٦۹٥/۰۰۰		
	نخود	۱/۱٥٥/۰۰۰	٦۰۰	۸/۰۰۰	۳/٦٤٥/۰۰۰		
	عدس	۹٦۰/۰۰۰	٥۰۰	۹/۰۰۰	۳/٥٤۰/۰۰۰		
	لوبیا	۱/۱٥٥/۰۰۰	٥۰۰	۱۲/۰۰۰	٤/۸٤٥/۰۰۰		

براساس نتایج مندرج در جدول ٤، در آمد خالص هر هکتار از تولیدات گیاهان دارویی به‌طور متوسط ۲۰/۳۷۹/۳۷۵ تومان و هر هکتار از تولیدات زراعی ۳/۲٦۸/۳۰۰ تومان بوده است. مقایسه شاخص در آمد متوسط هر هکتار حاکی از آن است که گیاهان دارویی در مقایسه با گیاهان زراعی ٥۲۳/٦ درصد درآمدزایی بیشتر داشته‌اند.

٦. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

فعالیت بیشتر روستاییان کشور، کشاورزی است و نبود تنوع در فعالیت‌های اقتصادی آنان می‌تواند در بیکاری، کمبود درآمد و مهاجرت روستاییان به شهرها مؤثر باشد؛ بنابراین با توجه به روند افزایش مهاجرت روستاییان، باید به‌منظور افزایش درآمد روستاییان و کاهش روند مهاجرت به افزایش درآمد آنان اقدام کرد. در این راستا نتایج حاصل از مقایسه درآمدی تولید گیاهان دارویی با محصولات عمده زراعی منطقه مطالعه‌شده بیانگر آن است که درآمدزایی هر هکتار از تولید گیاهان دارویی بیش از پنج برابر سایر محصولات زراعی است؛ ازاین‌رو به‌منظور تأثیر بیشتر راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود:

- برای حفظ کیفیت گیاهان دارویی فاصله زمانی میان تولید و مصرف گیاهان دارویی رعایت شود؛
- عرضه مناسب و بهداشتی گیاهان دارویی باعث افزایش نگرش مصرف‌کننده به استفاده از گیاهان دارویی می‌شود؛
- کارشناسان ترویج و مراکز ترویجی همکاری مناسب‌تری با روستاییان داشته باشند؛
- کاهش واسطه‌ها در فروش و عرضه گیاهان دارویی به سودآوری بیشتر آن‌ها کمک می‌کند؛
- استفاده از ماشین‌آلات و فناوری مناسب به افزایش راندمان تولید و کاهش ضایعات منجر می‌شود؛
- سیاست‌های حمایتی دولت بر تولید بیشتر و بازاریابی مناسب تأثیر زیادی دارد؛
- کارشناسان کلاس‌های ترویجی برگزار کنند؛

- بازدید روستاییان از مزارع تولیدی سایر مناطق روستایی و گفت‌وگوی مستقیم با تولیدکنندگان موجب اطمینان‌بخشی روستاییان به تولید این محصولات خواهد شد؛
- استانداردهای مناسب برای بسته‌بندی گیاهان دارویی به‌منظور افزایش مصرف مردم و صادرات رعایت شود؛ زیرا به توسعه صنعت گیاهان دارویی منجر می‌شود؛
- تولید گیاهان دارویی به‌منظور تشویق روستاییان مشمول بیمه شود.

کتابنامه

۱. افشار، ز. (۱۳۹٦). *امکان‌سنجی ورود گیاهان دارویی به الگوی کشت و ایجاد صنایع تبدیلی مرتبط (مطالعه موردی: سکونتگاه روستایی شهرستان چناران)* (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی‌ارشد). دانشگاه فردوسی مشهد، ایران.

۲. امیدبیگی، ر. (۱۳۹۰). *رهیافت تولید و فرآوری گیاهان دارویی* (چاپ ششم). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

۳. جهاد کشاورزی شهرستان کلات. (۱۳۹۸). واحد زراعت.

٤. خداوردیزاده، م.، و محمدی، س. (۱۳۹٦). تعیین مزیت نسبی و ساختار بازار صادرات جهانی گیاهان دارویی (مطالعه موردی: رازیانه، بادیان، انیسون و گشنیز). *تحقیقات اقتصاد کشاورزی*، *۹*(۲)، ۱۵۳–۱۷٤.

۵. رحیمی، ع. (۱۳۹۲). بررسی چالش‌ها و فرصت‌های توسعه پایدار گیاهان دارویی در ایران. *نخستین همایش ملی کاربرد گیاهان دارویی در سبک زندگی و طب سنتی*، دانشگاه تربت حیدریه.

٦. ریاحی، و.، و نوری، آ. (۱۳۹۳). تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی و پایداری روستاها (مورد شهرستان خرم دره). *فصلنامه اقتصاد و توسعه اقتصادی*، *۳*(٤)، ۱۱۳–۱۲۸.

۷. ساروخانی، ب. (۱۳۹۱). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی* (جلد اول). تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۸. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان خراسان رضوی. (۱۳۹۷). سازمان برنامه و بودجه.

۹. سالنامه آماری استان خراسان رضوی (۱۳۹۵). *سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان رضوی*. تهران: معاونت آمار و اطلاعات.

۱۰. سالنامه آماری جهاد کشاورزی شهرستان کلات. (۱۳۹۷).

۱۱. سالنامه آماری کشاورزی. (۱۳۹۳).

۱۲. طرهانی، ع. (۱۳۹٤). *متنوع‌سازی اقتصاد روستایی با رویکرد تولید گیاهان دارویی (مطالعه موردی روستاهای شهرستان قوچان)* (رساله دکتری منتشرنشده). دانشگاه آزاد واحد مشهد، ایران.

۱۳. فتاحی، م.، و فتاحی، ب. (۱۳۸۹). *مبانی گیاهان دارویی*. تهران: جهاد دانشگاهی واحد تهران.

۱٤. کوچکی، ع.، نصیری محلاتی، م.، و نجفی، ف. (۱۳۸۵). تنوع زیستی گیاهان دارویی و معطر در بوم‌نظام‌های زراعی ایران. *پژوهش‌های زراعی ایران*، ۲ (۲)، ۲۰۸–۲۱۵.

۱۵. گرامی، ف. (۱۳۹٦). *مطالعه اکوفیزیولوژیکی سازگاری مرزنجوش در عرصه‌های طبیعی استان آذربایجان غربی و امکان سنجی کاشت آن در نظام زراعی کم نهاده* (رساله دکتری منتشرنشده). دانشگاه فردوسی مشهد، ایران.

۱٦. لباسچی، م. ح. (۱۳۹۷). بحران آب و لزوم توسعه کشت گیاهان دارویی. *نشریه طبیعت ایران*، ۳(۳)، ٦–۹.

۱۷. مطیعی لنگرودی، س. ح.، فرجی سبکبار، ح. ع.، و حجت شمامی، س. (۱۳۹۸). تحلیل موانع و قابلیت‌های تنوع‌بخشی فعالیت‌ها در اقتصاد روستایی (مورد: بخش رحمت آباد و بلوکات شهرستان رودبار). *نشریه اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، ۸(۱)، ۱–۱۹.

۱۸. معاونی، پ. (۱۳۸۸). *گیاهان دارویی* (جلدهای اول و دوم). شهر قدس: دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر قدس.

۱۹. یاسوری، م.، و جوان، ف. (۱۳۹٤). تحلیل محدودیت‌های تنوع‌بخشی اقتصاد روستایی (مورد: دهستان اشکور علیا). *فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، ٤(۳)، ۱۹–۳۷.

20. Bermath, J. (1999). Biological and economical aspects of utilization and exploitation of wild growing medicinal plants in middle and south Europe. *Acta Hortic*, *500*, 31-42.
21. Bright, H., Davis, J., Janowski, M., Low, A., & Pearce, D. (2000). *Rural non-farm livelihoods in Central and Eastern Europe and Central Asia and the reform process: A literature review*. Natural Resources Institute Report No. 2633 Research Project V0135. Department for International Development (DFID)/World Bank Collaborative Program for Rural Development.
22. Sen, T., & Samanta, S. K. (2015). Medicinal plants, human health and biodiversity: A broad review. *Advances in Biochemical Engineering Biotechnology*, *147*, 59.
23. Vines, G. (2004). Herbal harvests with a future: Towards sustainable sources for medicinal plants. Retrieved from https:// www.plantlife.org.uk/ application/ files/ 8414/ 8232/3228/Herbal_Harvest_with_a_Future.pdf